

dat men zich voornamelijk op gunstige acculturatieuitkomsten heeft ingesteld en de overdraagbaarheid van culturele elementen en de bestendigheid van culturele verwervingen soms schromelijk heeft overschat. In dat opzicht kan het werk met historisch materiaal en de medewerking van de geschiedwetenschap bij het onderzoek van interculturele betrekkingen een zeer nuttige rol vervullen.

In dit artikel heb ik me ter wille van betere duidelijkheid bij voorkeur bezig gehouden met onderontwikkelde maatschappijen en volken, waarvan de culturele achterstand t.o.v. de gegeven hogere beschaving onmiskenbaar kwalitatief was, zo b.v. de nomadische herders t.o.v. een preïndustriële civilisatie. De gevallen, waar de discrepantie niet op het eerste oogopslag als kwalitatief erkend kan worden en talrijke grensgevallen werden niet ter sprake gebracht, doch er werd in onze beschouwingen gaandeweg rekening mee gehouden. Het criterium van „onderontwikkeldheid”, het onvermogen om zich zonder vreemde hulp de wezenlijke elementen van een hogere beschaving toe te eigenen, is weliswaar niet overal even gemakkelijk toe te passen, doch blijft allerwegen een bruikbare maatstaf. Het begrip hulp moet natuurlijk zeer ruim worden genomen. In het verleden had deze tweërlei karakter: een min of meer dwangmatige inschakeling van de onderontwikkelden in het productieproces en maatschappelijk stelsel van een hogere beschaving en een min of meer opzettelijke verspreiding van hoofdzakelijk religieuze denkbepelden en beginselen, die de aanpassing als het ware van binnen uit bevorderde. In wezen is dit ook nu zo gesteld, al hebben de vormen van de hulpverlening, in het bijzonder op het materiële vlak, tegenover vroeger een enorme uitbreiding ondervonden.

Sociologische aspecten der achtergebleven gebieden

W. F. Wertheim

De redactie van *Mens en Maatschappij* heeft mij de taak toebedeeld, „het begrip onderontwikkeldheid” van de sociologische theorie uit te benaderen. Strikt genomen had ik de opdracht moeten teruggeven: onderontwikkeldheid van een land, gebied of gemeenschap, in de gangbare betekenis, is een toestand gemeten naar zekere economische en technische maatstaven. Van andere gezichtspunten uit is dit begrip „onderontwikkeldheid” niet te „benaderen”.

Zómin als een in technisch-economisch opzicht „onderontwikkeld” land „onderontwikkeld” behoeft te zijn wat betreft de rijkdom en verscheidenheid aan artistieke waarden, zal het per se onderontwikkeld zijn in rijkdom en geschakeerdheid aan samenlevingsvormen. Een specifiek sociologische „onderontwikkeldheid” kan ik dan ook niet zien als een zinvol begrip; en als zulk een begrip al ware te construeren, dan is het nog helemaal niet gezegd, dat de categorie sociologisch „onderontwikkelde” gebieden zou samenvallen met wat economen als „onder-

ontwikkeld" beschouwen. Uit het oogpunt van rijkdom aan samenlevingsvormen zou Randstad Holland wel eens „onderontwikkeld" kunnen blijken in vergelijking met Nieuw-Guinea!

Wat de socioloog wel kan doen — en ik neem aan, dat het dit is, wat de redactie op het oog had — is te trachten een sociologische karakteristiek te geven van die landen, gebieden of gemeenschappen, die men tot de „onderontwikkelde" (altijd dan in economisch en technisch opzicht) pleegt te rekenen.

Maar ook dit is geen eenvoudige taak. Wel verre van uniforme trekken te vertonen, treft de „onderontwikkelde" wereld ons juist door haar grote verscheidenheid. Begrijpelijk, wanneer wij bedenken, dat nog pas enkele eeuwen geleden de gehele bewoonde wereld, naar huidige Europese of Noord-Amerikaanse maatstaven, onderontwikkeld was. Pas met de Industriële Revolutie begon zich duidelijk af te tekenen, wat Romein de *West-Europese afwijking* van het *Algemeen Menselijk Patroon* noemt.

Het *Algemeen Menselijk Patroon* blijkt echter, bij nader toezien, een „mozaïek van cultuurpatronen"¹⁾ — men treft in de „onderontwikkelde wereld" vrijwel onbewoonde woestijnstreken of oerwouden aan naast onvoorstelbaar dicht bevolkte riviervalleien waar natte rijstbouw als middel van bestaan overheerst; veeteelt of hakbouw beoefenende nomadenstammen naast sinds tientallen eeuwen in geordend rijksverband levende boerenbevolkingen; geïsoleerde, dicht bij de natuur levende bergvolkjes naast in dichtbebouwde stinkende stadswijken bijeenhokkende groepen handelaartjes of ambachtslieden; sinds eeuwen onder een alomanegezig koloniaal gezag levende volkeren naast pas kort geleden ontdekte volksstammen, die van het bestaan van een wereld buiten de hunne geen flauwe voorstelling hadden. Een sociologische benadering van deze „onderontwikkelde" wereld zou eerder in een encyclopaedie van vijftien delen op zijn plaats zijn dan in een tijdschriftartikel van een vijftien pagina's.

Wat ligt dan wel binnen ons bereik? Op zijn hoogst een poging om binnen deze onderontwikkelde wereld niet de verscheidenheid maar de gemeenschappelijke kenmerken te zoeken; wat in de praktijk moet neerkomen op het ideaaltypisch benaderen van die sociologische facetten, welke nauw samenhangen met hetgeen dat deel van de wereld van de rest onderscheidt — dus met de geringe technische en economische ontwikkeling.

Als economisch kenmerk van zulke landen, gebieden of gemeenschappen moeten wij dan allereerst vermelden de geringe produktie per man. Deze is weer een gevolg van de geringe graad van mechanisatie van de arbeid, gepaard aan een weinig gevorderde technische ontwikkeling. Daarnaast valt te noemen een naar onze huidige maatstaven eenzijdige economische structuur, waarin de nadruk sterk valt op de primaire produktie, de landbouw in de allereerste plaats. De economische bovenbouw, en in verband daarmee de sectoren der „secundaire" en „tertiaire" produktie — hoe men deze ook nader moge omschrijven — hebben slechts een beperkte ontwikkeling bereikt. De geringe mechanisering en de overwegende rol van de landbouw hebben in het algemeen weer een grote afhankelijkheid van de krachten der

¹⁾ Zie ook A. J. F. Köbben, „Het A.M.P. en de volkenkunde", *Mens en Maatschappij*, Jrg. 32 (1957), pp. 193 e.v.

natuur en van de klimaatsomstandigheden ten gevolge en een grote kwetsbaarheid wat betreft de meest elementaire bestaansmiddelen. De afhankelijkheid van de landbouw van de kringloop der natuur leidt voorts tot een onproductief blijven van een groot aantal man-uren per jaar — en voor de vrouw-uren geldt dit soms in nog sterkere mate.

Hiermee hangt dan weer samen het verschijnsel, dat naar onze huidige maatstaven van efficiëntie „verborgen werkloosheid” heet — waarbij wij maar wijze-lijk buiten beschouwing laten, hoeveel van onze tijdsbesteding naar normen der toekomst onefficiënt zal worden geoordeeld.

Deze korte aanduiding van enkele wezenlijke economische trekken geeft ook de richting aan, waarin wij de sociologische kenmerken van onze onderontwikkelde samenlevingen moeten zoeken. Allereerst brengt de geringe arbeidsproductiviteit per man en de afhankelijkheid van natuurkrachten een groot gevoel van onveiligheid met zich mee. De marge tussen produktie en minimale levensbehoeften blijft voor de grote meerderheid van de leden der gemeenschap angstwekkend smal. Dit besef van onveiligheid leidt weer tot een levenshouding, waarin grote waarde wordt gehecht aan een gedrag in overeenstemming met vanouds overgeleverde tradities. Rampen en misoogsten worden als normaal beschouwd; de enige mogelijke wijze om deze tegemoet te treden, is door een maximum aan solidariteit en onderlinge hulpverstrekking. Voor een avontuurlijk individualisme is in zulk een samenleving maar weinig speelruimte. Godsdienstige of quasi-godsdienstige voorstellingen tenderen in zulk een omgeving naar aanvaarding van het lijden en van de steeds terugkerende rampen als een onontkoombaar noodlot. Onbekendheid met technische middelen om natuurrampen te keren bevordert het aanwenden van hulpmiddelen, die wij van onze hedendaagse kennis uit als magisch bestempelen. Ook in de godsdienstige sfeer valt de nadruk meer op een collectief volgen van tradities dan op een persoonlijke beleving.

De wisselende natuuryclus leidt tot een arbeidsethos, wezenlijk verschillend van ons westers-industriële ideaal van constante en continue arbeid. Noch arbeid, noch tijd wordt gemeten in uniforme rekeneenheden. Arbeid wordt discontinu verricht — in sommige jaargetijden met grote intensiteit, terwijl in andere seizoenen de arbeidsindeling naar de maatstaven van de stedelijke waarnemer uit een geïndustrialiseerde wereld wordt gekenmerkt door een zeer oneconomisch omspringen met de tijd.

De loyaliteiten van de plattelandsbewoners in de onderontwikkelde wereld zijn over het algemeen beperkt tot de hem vertrouwde kring, in overeenstemming met zijn beperkte geestelijke horizon. De betrekkingen tot de medemens zijn niet abstract, maar concreet en persoonlijk. Zelfs in de stedelijke centra kent men niet de moderne onpersoonlijke zakelijke verhouding. De handel geschiedt op traditionele wijze, in een sfeer van een gemoedelijk loven en bieden, dat de verhouding van mens tot mens intact laat. Maar waar de mensen niet tegenover elkaar staan als gelijken, kan er een uitoefening en aanvaarding van traditioneel, aan geboorte ontleend gezag zijn, die het absolute nadert.

Vergelijkt men de genoemde kenmerken van de onderontwikkelde wereld met de trekken, die door Romein als typerend worden genoemd voor het *Algemeen Mense-*

lijk Patroon, dan treft de grote overeenkomst met zijn karakteristiek.²⁾ Romein noemt in het bijzonder de houding van „de A.P.M.-mens tegenover de natuur”, die niet objectiverend, maar subjectief, dus belevend en ondergaand is. Hij wijst voorts op het denken in beelden, dus concreet in stede van abstract, en op het daarmee gepaard gaand organisch in stede van organisatorisch karakter van het gemeenschapsleven. Hij maakt melding van het ontbreken van de bewuste strijd tegen natuurrampen en, in verband daarmee, op het overheersen van een religieus-magische voorstellingswereld. Hij noemt voorts het ontbreken, in de onderontwikkelde wereld, van de tijd als economisch goed. Tenslotte wijst hij op het volstreekte karakter van de autoriteit.

Het blijkt dus, dat Romein met zijn visie op het *Algemeen Menselijke Patroon* er toch in geslaagd is om datgene, wat de pre-industriële wereld ondanks alle verscheidenheid gemeen heeft, bijzonder raak te karakteriseren.

Mocht men echter de bovenstaande karakteristiek te vaag achten, aangezien de onderontwikkelde samenleving hier slechts in kwalitatieve termen is beschreven, dan kan ik proberen haar in kwantitatieve termen te benaderen. Hierbij kan ik grotendeels terugvallen op een poging van Alfred Sauvy, om de *demografische* aspecten van de onderontwikkelde wereld op te sommen.

In zijn *Théorie générale de la Population* noemt de Franse demograaf namelijk „les 10 tests” voor het herkennen van de „pays sous-développés”.³⁾ Het zijn:

1. Hoog sterftenniveau, vooral wat betreft zuigelingensterfte; lage gemiddelde levensduur, tussen 30 en 40 jaar.
2. Hoog geboortenniveau, niet ver van de fysiologische vruchtbaarheidsgrens; althans het ontbreken van geboortebeperving.
3. Onvoldoende voeding, beneden de 2500 calorieën, en vooral zwak aan eiwitten.
4. Hoog percentage analfabeten, dikwijls dicht bij de 80%.
5. Hoog percentage landbouwers of vissers.
6. Tekort aan werkgelegenheid door het ontbreken van produktiemiddelen.
7. Ondergeschikte positie der vrouw; geen vrouwenarbeid buitenshuis.
8. Kinderarbeid vanaf de leeftijd van tien jaar of jonger.
9. Afwezigheid of zwakte van tussenklassen.
10. Autoritair regime in verschillende vormen; een ontbreken van democratische instellingen.

Op verschillende van deze omschrijvingen valt wel iets af te dingen; met name op het algemeen karakter, dat aan deze demografische trekken wordt toegeschreven. Zo is het hoge geboortenniveau wel kenmerkend voor verreweg de meeste typen van „onderontwikkelde” landen, zoals blijkt uit een samenvattende en vergelijkende studie van F. Lorimer c.s., *Culture and Human Fertility*⁴⁾, maar er zijn, met name in Afrika, enkele sterk in het oog springende uitzonderingen.⁵⁾ De gebrekkige

²⁾ Jan Romein, „Het Algemeen Menselijk Patroon”, *De Nieuwe Stem*, Jrg. XI (1956), pp. 133 e.v.

³⁾ Alfred Sauvy, *Théorie générale de la population*, I, *Economie et population*, Parijs, 1952, pp. 241/2.

⁴⁾ Unesco, Parijs, 1954.

⁵⁾ Vgl. bv. *l.c.*, p. 118.

voeding is, als algemene karaktertrek, wel aanvaardbaar, maar bij voorbeeld punt 7, het ontbreken van vrouwenarbeid buitenshuis, is zeer betwistbaar. Zo vindt men in de „onderontwikkelde” landen vele volkeren, waar de vrouw een integreerende functie vervult in de landbouw, bij de inzameling van bosprodukten of bij de visvangst. De ondergeschikte positie der vrouw is dan ook veeleer een stedelijk verschijnsel, wijd verbreid in de „Oosterse” handelswijken. Voor de plattelandsamenleving kan deze onderwerping der vrouw dan ook stellig niet als een alom-aanwezig kenmerk gelden.

Maar de sterkste tegenwerpingen rijzen, wanneer Sauvy stelt: „ces 10 tests s'appliquent à peu près aussi bien aux pays sous-développés de 1952 qu'aux pays occidentaux avant leur développement”. Immers, wanneer wij de kwantitatieve aspecten van de onderontwikkelde landen aan een nader onderzoek onderwerpen, worden wij met een schok gewaar, dat de gelijkstelling van het pre-industriële „Westen” met het hedendaagse „Oosten” niet in alle delen opgaat, en dat de huidige specifieke problematiek der onderontwikkelde landen ten dele juist een gevolg is van het naast elkaar bestaan, in het midden der twintigste eeuw, van een „onderontwikkeld” en een „ontwikkeld” deel van de wereld.

Het *Algemeen Menselijk Patroon*, zoals Romein dit schetste, hing namelijk samen met een zekere stabiliteit der sociale verhoudingen, die ondanks alle onzekerheden van het materiële bestaan de levensverrichtingen bleef beheersen. De tien demografische kenmerken van Sauvy weerspiegelen een zeker evenwicht op langer zicht. De hoge niveaus van geboorte en sterfte verzekeren enerzijds een geborgen oude dag voor de ouders ondanks hoge kindersterfte, voorkomen anderzijds een te plotselinge verstoring van het evenwicht tussen bevolking en bestaansmiddelen. En voorzover de bescheiden constante bevolkingsaanwas toch nog een te zware wissel trok op de produktiecapaciteit van de pre-industriële mens, waren er „les trois Parques” — hongersnoden, epidemieën en oorlogen — die op bruuske wijze iets van een demografisch evenwicht herstelden.⁶⁾ Volgens de berekeningen van Sauvy is de wereldbevolking van het begin onzer jaartelling tot ongeveer 1650 gemiddeld niet sneller toegenomen dan in een tempo van één pro mille per jaar.⁷⁾ En ook vanaf ongeveer 1650 tot het midden van de negentiende eeuw was de gemiddelde jaarlijkse aanwas nog niet hoger dan vier of vijf pro mille.⁸⁾ Maar een van de belangrijkste verschillen tussen het middeleeuwse Westen en het hedendaagse Oosten is, dat de eerste demografische „test” van Sauvy nog maar zeer betrekkelijk klopt. Want al is de sterfte, en met name de kindersterfte, in het „onderontwikkeld” deel van de wereld over het algemeen nog aanmerkelijk hoger dan in het ontwikkelde — te meer wanneer men de samenstelling der bevolking naar leeftijdsgroepen in aanmerking neemt, immers het percentage jongeren is er als regel veel hoger dan in Westerse landen — de snelle daling van het sterftcijfer, met behoud overigens van de structurele kenmerken van onderontwikkeld land, verleent aan de huidige problematiek in die gebieden haar specifiek

⁶⁾ Alfred Sauvy, *De Malibus à Mao Tse-Tung. Le problème de la population dans le monde*, Parijs, 1958, pp. 31 e.v.

⁷⁾ *I.c.*, p. 26.

⁸⁾ *I.c.*, p. 22.

1
karakter. Immers, deze snelle daling van de sterfte, niet door inwendige factoren maar door een ingrijpen van buitenaf veroorzaakt, heeft een „demografische revolutie” teweeggebracht, die tot de huidige „bevolkingsexplosie” heeft geleid.

De voorgaande karakteristiek van de sociale structuur der onderontwikkelde landen is daarom te statisch. Deze karakteristiek zou, om volledig te zijn, tevens ten volle recht moeten doen wedervaren aan het feit, dat voor het eerst in de wereldgeschiedenis een toestand, die nog tot voor kort het *Algemeen Menselijk Patroon* vormde, thans als *onderontwikkeling*, als een pathologische afwijking wordt ervaren. En het zijn niet alleen de leidende, zich voor het wereldgebeuren min of meer verantwoordelijk voelende groepen uit de ontwikkelde wereld, die de afstand tussen de twee typen samenlevingen willen tenietdoen of verkleinen. Ook in de onderontwikkelde wereld zelf begint het besef van onderontwikkeldeheid en de onvrede met deze staat van zaken steeds dieper en in steeds breder lagen door te dringen. Ziehier het grootste wezenlijke verschil met het pre-industriële Westen.

De aanwezigheid van een ontwikkeld deel van de wereld stelt een uitdaging aan het nog niet ontwikkeld deel. Zij zet processen aan de gang, die het betrekkelijk evenwicht van de samenlevingen, welke tot dusver vielen onder de typologie van het *Algemeen Menselijk Patroon*, onherstelbaar verbreken. Daarom is het ook niet mogelijk, de onderontwikkelde samenlevingen sociologisch te benaderen in termen van vaste structuren en toestanden. De taak van de socioloog is, begrip te wekken voor de zich in die samenlevingen afspelende dynamische processen.

Om deze te benaderen, moet de socioloog zich toch weer bedienen van kwalitatieve termen. Er zijn wel kwantitatieve indicaties voor de aanwezigheid van nieuwe dynamische factoren. Wanneer wij bij voorbeeld opnieuw de tien tests van Sauvy aan een beschouwing onderwerpen, zien wij dat de daling van de sterfte niet de enige kwantitatieve aanwijzing is voor het bestaan van zodanige dynamische tendenties. Zo neemt het percentage analfabeten in de onderontwikkelde wereld, sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog, snel af. Ook die jonge regeringen, die er niet in slagen de economische structuur merkbaar te wijzigen en het voedingspeil boven het „onderontwikkelde niveau” op te voeren, boeken vaak grote successen op de terreinen van hygiëne en onderwijs, en wekken daarmee, gewild of ongewild, de revolutionaire krachten op die de onderontwikkeldeheid in versneld tempo willen tenietdoen.

Maar wanneer men de „onderontwikkelde” gebieden met een eufemistisch woord aanduidt als landen in een proces van „versnelde ontwikkeling”, ziet men juist aan het meest wezenlijke element van deze processen voorbij.

Immers — en nu wil ik pogen deze processen in kwalitatieve termen aan te duiden — in eerste instantie is de economische invloed, die van de ontwikkelde wereld uitgaat op de onderontwikkelde, dikwijls juist niet een stimulerende, maar een remmende geweest. De huidige onderontwikkelde wereld vertoont niet enkel een beeld van achterblijven, maar ook een van kunstmatige verstarring in die onderontwikkelde staat. Er zijn in deze kunstmatige situatie spanningen — sociale, psychologische, ideologische en ook louter economische en technische — die de huidige toestand in die wereld hemelsbreed doen verschillen van de Westerse pre-industriële wereld. Terecht heeft J. H. Boeke namelijk zijn leven lang betoogd, dat het huidige „Oosten”

niet wordt gekenmerkt door een pre-kapitalistische economie, maar door een naast elkaar bestaan en een op elkaar inwerken van een pre-kapitalistisch en een hoogkapitalistisch systeem. Het kapitalistische systeem, verlengstuk van de Westerse geïndustrialiseerde wereld, heeft gedurende lange jaren op het Oosters platteland ingewerkt en daar zijn stempel op gedrukt.

In deze wisselwerking was het van buiten komend kapitalisme in hoofdzaak de actieve, de inheemse plattelandssamenleving in hoofdzaak de passieve factor. Het Westen verscheen in het Oosten in de gedaante van de koloniale overheerser, die een stratificatie naar ras in het leven riep; van de koloniale overheid die medische en hygiënische voorzieningen introduceerde — zoals massale inenting tegen pokken; van de plantageëigenaar op zoek naar goedkope grond en goedkope arbeid; van de opkoper en geldschietster die de geldeconomie diep in het buitenland bracht; van de zendeling of missionaris die scholen of ziekenhuizen stichtte.

Een scherpe analyse van de sociale processen, die door deze aanrakingen aan de gang werden gezet, is voor vóóroorlogs Nederlands-Indië op scherpzinnige wijze beproefd door de jonge Amerikaanse socioloog Clifford Geertz. Deze heeft in een reeks knappe, grotendeels nog niet in druk verschenen studies deze processen voor Midden- en Oost-Java beschreven. Een van zijn belangrijkste conclusies is, dat men de door de suikerplantages teweeggebrachte processen voor de grote massa der Javaanse boeren niet als een „ontwikkeling” — *evolutie* — maar als het omgekeerde — *involutie* — moet karakteriseren.⁹⁾ De door betere hygiënische omstandigheden veroorzaakte snelle groei van de bevolking resulteerde namelijk in een toenemende druk op het agrarische grondbezit. De plantage-economie leidde tot een kunstmatig in stand houden van de traditionele vormen van communaal grondbezit, en de bevolking kon op een op deze wijze geïntroduceerde kapitalistische prikkel niet anders reageren dan door een verstarring van traditionele structuren en instellingen. Op deze wijze ontstond het sociale patroon, dat Geertz heeft aangeduid als „shared poverty system”¹⁰⁾, waarin men althans een zekere beveiliging zoekt door de beschikbare materiële goederen over zo veel mogelijk mensen uit te smeren.

De tot in het extreme opgevoerde bevolkingsdichtheid maakt het steeds moeilijker om speelruimte te vinden voor economische en technische vernieuwing op het platteland. Technische vernieuwing komt gewoonlijk neer op het vrij maken van arbeidskrachten, en in een chronische toestand van verborgen werkloosheid ontbreekt iedere prikkel in die richting.

Integendeel dient het „shared poverty” systeem om althans voor de vele economische zwakken in het dorp een minimum aan sociale veiligheid te verschaffen.

In oorsprong ontstaan in de plattelandssamenleving, spreidt het „shared poverty” patroon zich ook uit over de Oosterse stedelijke samenleving. Ook hiervan heeft

⁹⁾ Voor het begrip „involutie” zie van genoemde schrijver: *The Development of the Javanese Economy: A Socio-Cultural Approach*, stencil, Center for International Studies, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Mass., 1956, pp. 29 e.v., 112-113, nt. 24. Voor het effect van de suikerindustrie op de traditionele plattelandseconomie, zie in het bijzonder van de zelfde schrijver: *The Social Context of Economic Change: An Indonesian Case Study*, soortgelijke uitgave, 1956, pp. 29 e.v.

¹⁰⁾ „Religious Belief and Economic Behavior in a Central Javanese Town; Some Preliminary Considerations”, in *Economic Development and Cultural Change*, Vol. IV (1956), p. 141.

Geertz treffende illustraties gegeven in een analyse van het leven in de stad „Modjo-kuto”.¹¹⁾ Het gebrek aan werkgelegenheid in de stad, de groeiende stroom verarmde plattelandsbewoners die naar de stad trekken, en het algemeen-lage levenspeil leidt tot het uitsmeren van de aanwezige werkgelegenheid over grote aantallen gegadigden, die elk te weinig te doen hebben en net op de rand van het bestaansminimum leven. De talloze straatventers, fiets-taxibestuurders, „oppassers” en klerkjes op de kantoren getuigen allen van hetzelfde systeem, waarin sociale rechtvaardigheid boven efficiëntie gaat, en genoeg wordt genomen met een minimum prestatie van elk, opdat de beschikbare bestaansmiddelen over een maximaal aantal mensen worden uitgesmeerd. Ook in de stedelijke industrie lijdt de efficiëntie en levensvatbaarheid van het bedrijf onder de sociale druk van de omgeving, die van de fabriekseigenaar eist, dat hij zoveel arbeiders of arbeidsters in dienst neemt en houdt, dat ieder te weinig heeft om te leven en te veel om te sterven, en dat elke prikkel en mogelijkheid tot verdere investering komt weg te vallen.

Zo ontstaat de paradox, dat hetzelfde kapitalisme, dat in het Westen een stimulans vormde voor technische ontwikkeling, in het Oosten juist in vele gevallen het omgekeerde effect heeft teweeggebracht doordat de koloniale of semi-koloniale vorm, waarin het kapitalisme er verscheen, niet zelden verstarrend werkte op de sociale instellingen en daarmee verlamvend op het economisch-technisch aanpassingsvermogen.

Doordat de demografische revolutie er in tijd aan de industriële voorafging, werd de Oosterse samenleving in een passieve weerstandshouding gedrongen, die actieve aanpassing gedurende lange jaren uitsloot. En dit terwijl de dynamische ontwikkeling op demografisch gebied — een tot dusver ongekennde snelle bevolkingsgroei, op Java al vanaf de eerste helft der negentiende eeuw, in andere niet-Westerse gebieden enige tijd later — een uitdaging vormt, waarop het juiste antwoord minstens even dynamisch zou moeten zijn als de oorspronkelijke prikkel. Immers, het is duidelijk, dat als de oorzaak der „onderontwikkeldheid” ligt in de lage produktie per man, ontwikkeling nooit anders kan worden bereikt dan door verhoging van deze arbeidsproduktiviteit. Een zuiver passief verweer, hetzij in de vorm van een „shared poverty”, hetzij in die van geboortebeperking of emigratie, kan niet meer dan tijdelijke verlichting verschaffen, maar neemt de oorzaak van de „ziekte” in genen dele weg, integendeel, strekt slechts om de energie die nodig is om het juiste antwoord te geven — de „solution économique”, in Sauvy's terminologie¹²⁾ — van de hoofdzaak af te leiden.

Het wordt ons thans duidelijker, waarom er nog zoveel landen bestaan, waarvoor de 10 tests van Sauvy in grote trekken gelden. De langdurige koloniale of semi-koloniale expansie heeft de economische ontwikkeling in vele niet-Westerse landen niet bevorderd maar vertraagd. Dientengevolge gelden voor vele van die landen nog steeds de door Sauvy genoemde kenmerken: eenzijdige economische structuur, hoog percentage landbouwers, laag levens- en voedingspeil, geringe mate van mechanisatie.

¹¹⁾ Fictieve naam voor een kleine stad in het Westelijk deel van Oost-Java, vgl. *ibid.*, pp. 142 e.v.

¹²⁾ Alfred Sauvy, *De Malthus à Mao Tse-Tung*, p. 107 e.v.

Willen wij echter de sociale processen in deze gebieden ten volle begrijpen, dan dienen wij ons rekenschap te geven van de positieve dynamische krachten, welke in die landen eveneens werkzaam zijn. Want tegelijk met de verstarung van vele sociale instellingen treft men in die landen een proces aan, dat op die instellingen ontbindend werkt. Het binnendringende geldverkeer heeft vele traditionele bindingen verbroken, het grondbezit gemobiliseerd, en zo de traditionele bescherming om het individu los gewoeld. Een proces van atomisering en proletarisering der boerenbevolking is aan de gang, waardoor de in verstarde vorm instandgehouden traditionele structuren vaak niet méér zijn dan een leeg omhulsel. Er is een landelijk en een stedelijk proletariaat in beweging gekomen, dat ontevreden is met het heden, en door de aanschouwelijke kennismaking, in werkelijkheid of via de film, met de levenswijze der nabije — blanken koloniale bestuurders of zakenlieden — armoede en gebrek niet langer als vanzelfsprekend beschouwt. En ook de kleine kantoor-klerkjes die de stedelijke bureaus bevolken zijn een roerig deel van de samenleving geworden. Deze groepen bedienen zich voorts vrijelijk van moderne organisatievormen (vakverenigingen, boerenbonden, wijkorganisaties), die voor de traditionele gebonden gemeenschappen in de plaats treden.

Ook hierom kan de huidige Aziatische samenleving niet worden gelijkgesteld met het pre-industriële Westen. Al waren er ook in de Westerse geschiedenis telkens uitingen van sociale ontevredenheid, zij zochten gewoonlijk een uitweg in religieuze, messiaanse, zich van de werkelijkheid afkerende bewegingen.

In de huidige onderontwikkelde gebieden uit de onvrede zich in nieuwe, vaak aan het moderne Westen ontleende, vormen. De loyaliteiten van de huidige plattelandsbevolking in het Oosten zijn niet meer overwegend particularistisch. Zij richten zich op moderne universele idealen, hetzij deze zich aandienen in nationalistisch, hetzij in godsdienstig, hetzij in socialistisch of anti-imperialistisch klee. Ook al is er in de samenleving zelf nog geen sociale dynamiek die voldoende kracht bezit voor het tot stand brengen van economische en technische vernieuwingen — er is wel een innerlijke psychische dynamiek, die in scherp contrast staat tot de traditionele fatalistisch-religieuze levenshouding.

Het filosofisch-berustende Oosten bestaat tegenwoordig nog vrijwel uitsluitend in de voorstelling van sentimentele Westerlingen.

Een beschouwing van de actuele sociologische aspecten van het onderontwikkeld deel van de wereld kan zich niet beperken tot de brede massa van landbouwers en stedelingen. Zij moet zich uitstrekken tot de elitegroepen, die in de huidige situatie elkander en de vreemde overheersers de suprematie betwisten. Deze groepen zijn uiteraard nog veel sterker aangeraakt door de moderne industriële beschaving dan de massa's van eenvoudige boeren en arbeiders.

In de levenswijze en levenshouding van deze groepen zijn nog verscheidene resten aanwezig van de traditionele pre-industriële samenleving. In hun gedrag treft men nog vele overblijfsels van een aristocratisch-traditionalistisch levenspatroon, terwijl ook hun loyaliteiten, tegenover verwanten of tot dezelfde ethnische groep behorende personen, dikwijls particularistische trekken vertonen. Aan de andere kant worden deze groepen vaak in sterke mate beroerd door universalistische idealen,

die kunnen dienst doen om traditionele lokale particularismen te overbruggen. Het is juist deze conflictsituatie tussen twee zich in één persoon ontmoetende werelden, die een zekere labiliteit in sociale normen en levenshoudingen te weeg brengt. Ook het in de huidige onderontwikkelde wereld wijd verbreide corruptieverschijnsel moet in de eerste plaats worden gezien als een uiting van een chronisch conflict tussen universalistische normen en particularistische loyaliteiten. Strikt economische factoren, als lage salariering, exorbitante macht van individuele ambtenaren om te beslissen over zaken waarbij grote belangen betrokken zijn, spelen hierbij slechts een secundaire rol. Ook hier is niet het pre-industriële patroon van nepotisme en „squeeze” hoofdzaak, maar de grenspositie tussen traditioneel-particularistische en modern-universalistische normen. Meer nog dan de grote massa beweegt de nieuwe leidersgroep zich op de grens van twee werelden. In vele onderontwikkelde gebieden vervult deze leidersgroep een dynamische en revolutionerende functie — maar daartoe is zij slechts in staat doordat en voorzover de sociale dynamiek in zekere mate eveneens de bredere massa's heeft beroerd.¹³⁾

Het tot mij gerichte verzoek van de redactie betrof een sociologische analyse van de „onderontwikkeltheid”. Op dit punt zou ik dus mijn betoog kunnen afsluiten. Maar het lijkt mij niet juist dit te doen, alvorens met een enkel woord te hebben aangeduid, welke consequenties bovenstaande analyse heeft voor pogingen om aan de ziekte-toestand „onderontwikkeltheid” een einde te maken.

Een ding staat al dadelijk vast: wanneer de ziekte-toestand, of liever gezegd, het ziekteproces ten dele te wijten is aan de invloed van een extern kapitalistisch stelsel, zou het een vreemd soort homoeopathie zijn om te pogen aan die toestand, of aan dat proces, een eind te maken door nog meer kapitalisme van buitenaf toe te voegen. Begrijpelijk is het daarom, dat er over de gehele wereld een groeiend besef doorbreekt van de noodzaak van een overheidsingrijpen, dat de invloeden van het kapitalisme zo niet elimineert, dan toch sterk aan banden legt.

De Nederlands-Indische overheid was tot deze conclusie reeds omstreeks 1900 gekomen — aan de aanvang van de fase der Ethische Politiek. Belangwekkend is het daarom na te gaan, waarom de Ethische Politiek en zoveel soortgelijke pogingen in andere koloniale of half-koloniale landen niet tot het gewenste resultaat hebben geleid.

Voorop moet staan, dat de Ethische Politiek, zoals zij in de praktijk is gebracht, de economische structuur van Java in grote trekken in stand hield. Aanvankelijk had Minister Idenburg veel belangstelling voor grootscheepse industrialisatie¹⁴⁾, en in latere jaren zou de socialist Van Kol voor energieke stappen in die richting blijven pleiten. Maar al spoedig kwamen zulke gedachten op de achtergrond¹⁵⁾, en ook

¹³⁾ Uitvoeriger ben ik op de sociologische karakteristiek en functie van de leidersgroep ingegaan in een lezing op de van 29 juni tot 1 juli 1960 te Wageningen gehouden International Sociological Seminar for Students and Postgraduates in Sociology, getiteld: *Nationalism and Leadership in the Non-Western World*. Vgl. ook mijn inleiding voor de Nederlandse Sociologische Vereniging over „Corruptie als sociologisch studieobject”, die binnenkort verschijnt in *Sociologisch Jaarboek, XIV*.

¹⁴⁾ Rede in de Tweede Kamer van 20 november 1902, zie *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zittingsjaar 1902-1903, p. 148.

¹⁵⁾ Zie bv. Mr. D. Fock, „Beschouwingen en voorstellen ter verbetering van den economischen toestand der Inlandsche bevolking van Java en Madoera”, *Koloniaal-Economische Bijdragen*, no. III, 's-Gravenhage, 1904, pp. 100 e.v.

de kortstondige industriële opleving tijdens de Eerste Wereldoorlog werd, toen Fock in de jaren twintig aan het bewind kwam, afgesloten met ontbinding van de „Commissie voor de ontwikkeling der Fabrieksnijverheid in Nederlandsch-Indië”. Gedurende deze gehele ethische periode hadden groepen de overhand, wier belang in de eerste plaats lag in instandhouding van een plantage-economie. Overheidsactiviteit, die uit de ethische beginselen voortvloeide, was er niet op gericht, de richting der investeringen ingrijpend te wijzigen; zij fungeerde veeleer, door een ruime steun aan irrigatieprojecten, als een stimulans met name voor de uitbreiding der suikercultuur. Daarnaast werd door maatregelen op het gebied der hygiëne en de arbeidsinspectie gestreefd naar een bescherming der landbouwende bevolking tegen de ongunstige werkingen van het kapitalistische systeem.

De uiteindelijke vorm en inhoud der Ethische Politiek nu heeft ook de sociale gevolgen daarvan bepaald. In feite heeft de grote nadruk op de plantage-economie, gepaard met de snelle bevolkingstoename, het „involutieve”, retrogressieve karakter der sociale ontwikkeling mede veroorzaakt. De toenemende bevolkingsdruk en grondversnippering leidden tot een versterking van de passieve weerstand, door Geertz aangeduid met de term „shared poverty”. Voorzover er economische expansie plaats vond, was deze over het algemeen niet van intrinsiek-dynamische aard, maar viel veeleer in het kader van wat Boeke heeft genoemd „statische expansie”, bestaande in een spreiding van het traditionele patroon over steeds grotere gebieden op Java, en zelfs, via het grote transmigratieproject, aan de overwal in Zuid-Sumatra. De respons van de grote massa der bevolking op de economische prikkels van buiten was, ondanks alle goedbedoelde paternalistische bestuursmaatregelen, overwegend passief, zoals Boeke aantoonde in zijn bekende lezing over „Het zakelijke en het persoonlijke element in de koloniale welvaartsopolitiek.”¹⁶⁾ Ook het koloniale systeem van sociale stratificatie naar overwegend raciale criteria werkte belemmerend op de ontwikkeling van economische initiatieven vanuit de bevolking.

En toch was de periode van de Ethische Politiek niet uitsluitend een periode van passieve reactie der Javaanse bevolking op de Westerse impuls. Iets van de tevoren geschetste dynamiseringsprocessen kwam in de bedoelde periode al aan de oppervlakte. Maar deze dynamiek was gewoonlijk niet gelijkgericht aan de dynamiek, die de ethische politici zich ten doel hadden gesteld op te wekken.

Terwijl de ethische politici zich hadden voorgesteld, dat met een flinke begrotingspost voor onderwijs, gezondheidszorg, kredietverbetering, landbouwvoorlichting, irrigatie en wegeaanleg de Javaan automatisch zou responderen met verhoogde produktie per man, bleef door het algemeen economisch kader, waarin deze overheidsmaatregelen waren gevat, dit effect, althans voor de grote landbouwende massa, uit. Daartegenover ontwikkelden zich vanuit de bevolking dynamische processen, die vaak lagen buiten het terrein, dat de ethische politici voornamelijk op het oog hadden, of zich zelfs richtten tegen degenen, die de Ethische Politiek in de praktijk hadden uit te voeren. Want terwijl de ethische periode niet is geworden een periode van massale economische opleving, is zij wel geworden de periode van het ontwaken van een besef van nationale saamhorigheid. Het is niet geworden een periode van bloei voor het platteland, maar wel een van onvoorzien snelle groei

¹⁶⁾ *Koloniale Studien*. Jrg. XI (1927), Dl. 1, pp. 157-192.

der steden. De geboorte van een nationale beweging, met een nationale taal en streven naar een nationale cultuur, de groeiende belangstelling voor onderwijsvormen uitstijgende boven het elementaire peil, de snelle opkomst van de Sarekat Islam en van een Moslimse reformatie, de geboorte der arbeiders-organisaties, de bewustwording van een stedelijk proletariaat en van een half-ontwikkelde klerkenstand — het waren alle uitingen van een sociale dynamiek, die slechts zeer ten dele beantwoordden aan de voorstelling, die de ethische politici zich aan het begin van de periode hadden gevormd van het Indië der toekomst.

De betrekkelijke mislukking van de Ethische Politiek kan daarom ten dele worden toegeschreven aan de incongruentie tussen de opgestelde welvaartsplannen van bovenaf en de mede als gevolg van de Ethische Politiek zich ontwikkelende sociale dynamiek van onderop.¹⁷⁾

De ervaringen tijdens de Ethische Politiek op Java zijn nog steeds van belang voor de beoordeling van talrijke in de huidige wereldsituatie ondernomen pogingen om de ziekte der „onderontwikeldheid” te genezen. Want al heeft het beschreven proces zich afgespeeld in de eerste kwart van deze eeuw, toen de dynamiek der sociale ontevredenheid in omvang en intensiteit nog beperkt was, in een land onder koloniaal bewind, waardoor de afstand tussen regeerders en geregeerden werd vergroot — de incongruentie tussen van bovenaf beoogde en van onderop zich baanbrekende sociale dynamiek is nog steeds een van de voornaamste oorzaken van zich herhalende mislukkingen op het gebied der welvaartsplanning in onderontwikkelde gebieden. Nog steeds worden onderontwikkelde gebieden overstroomd met papieren plannen, waarin de betekenis der dynamiek van onderop, als een sommige maatregelen steunend, andere maatregelen weerstrevend element schromelijk wordt onderschat. Nog steeds worden welvaartsprogramma's gepropageerd, waarin grootscheepse industrialisatie als wezenlijke factor voor de opheffing der „onderontwikeldheid” ontbreekt. Nog steeds zijn er, die betekenis toekennen aan een handhaving van een pre-industrieel *Algemeen Menselijk Patroon* met zijn culturele en levensbeschouwelijke implicaties — in plaats van te beseffen, dat het niet belangrijk is, of wij, vanuit een romantische nostalgie, de traditionele waarden wensen te behouden, maar of de Aziaten, Afrikanen of Latijns-Amerikanen *zelf*, die de armoede aan den lijve ondervinden, op dit behoud nog prijs stellen.

Ik zou hier de stelling willen poneren, dat alleen een welvaartsplanning, die zo rigoureuus is, dat zij door een activering van alle in potentie aanwezige produktieve krachten uitzicht en hoop biedt voor de dragers van de sociale dynamiek van onderop, nog kans heeft om gehoor te vinden en aldus de zo onontbeerlijke enthousiaste, medewerking van de bevolking op te roepen. Dit is de sociologische betekenis van het grote Chinese experiment, wat men ook van de middelen, waarmee het doel wordt nagestreefd, moge zeggen. Maar ook in dat geval zal de sociale dynamiek van onderop dikwijls een richting wijzen, die niet overeenstemt met de denkbeelden der planners. De, in eerste instantie buiten de regeringspolitiek om, van onderop tot-

¹⁷⁾ Uitvoeriger is de ethische periode door mij behandeld in een „paper”, getiteld *Java 1900-1930. Social change*, vervaardigd ten behoeve van de Two Year Course in the Social Sciences (1958-1960) voor het *Institute of Social Studies* in Den Haag.

standgekomen *communes* op het Chinese platteland zijn er, om dit te bewijzen. Maar wanneer de sociale dynamiek eenmaal de grote massa heeft beroerd, zal deze discrepantie misschien niet die fatale gevolgen hebben, als het geval is wanneer een regering op, slechts schijnbaar veilige, afstand van de geregeerden papieren plannen ontwerpt, die geen enkel punt van aanraking hebben met de sociale werkelijkheid.

De planners overal ter wereld storen zich weinig meer aan de spreuk: *de mens wikt, maar God beschikt*. Maar het zijn ook niet de planners zelf, die almachtig beschikken. Er is een andere spreuk, waarnaar zij goed zouden doen zich te gedragen: *Vox populi vox dei*.

Antropologie en acculturatie

Enige beschouwingen over de betekenis van de culturele antropologie voor de problematiek der onderontwikkelde gebieden.

What is needed is a comparative sociology of culture contact, without which we can never hope to perceive the causes of social change.

M. Fortes in Beals, p. 634.

A. J. F. Köbben

I

De culturele antropologie (of volkenkunde) streeft naar generalisaties en vreest die. Enerzijds is zij een bij uitstek generaliserende wetenschap, die op grond van vergelijkend onderzoek tracht te komen tot geldige uitspraken van het type „waar A, daar B”, b.v.: „waar matrilineaire maatschappij, daar geen of geringe bruidsprijzen” of: „waar matrilateraal cross-cousin-huwelijk, daar patrilineaire maatschappij”. Aan de andere kant echter heeft zij, juist door haar gedetailleerde kennis van zovele maatschappijen, open oog voor de eideloze gevarieerdheid van de menselijke cultuur en de unieke kanten van iedere samenleving. Zo weet zij dat de verschillen tussen de schriftloze volken onderling nog weer dermate groot zijn, dat het een uiterst hachelijke zaak is algemene uitspraken te doen, die gelden voor „de” primitieven, voor *alle* schriftloze volken dus.

Het is nu allereerst op dit stuk dat de culturele antropologie goede diensten kan bewijzen aan hen, die zich met de problematiek der onderontwikkelde gebieden bezighouden. Als het reeds hachelijk is van „de” primitieven te spreken, hoeveel te meer geldt dit dan voor „de” onder-ontwikkelde gebieden, die immers omstreeks twee derde van de gehele mensheid omvatten¹⁾, letterlijk honderden volken en volkjes, ieder met zijn eigen levenswijze, zijn eigen economisch stelsel, sociale structuur en cultuurpatroon, en dus ieder met zijn eigen reacties op de invloeden van de westerse civilisatie. Geprikkeld door de oppervlakkigheden, ook door verantwoordelijke schrijvers inzake deze materie ten beste gegeven, heeft schrijver dezes eens beweerd dat algemene uitspraken over „de” onder-ontwikkelde gebieden op

¹⁾ Shannon, p. 4-11